

В.А. Ватрас*

СІМЕЙНА ДЕЛІКТОЗДАТНІСТЬ ЯК ЕЛЕМЕНТ СІМЕЙНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Питанням деліктоздатності як юридичної категорії було присвячено чимало уваги у юридичній науці. Її поняттю та з'ясуванню правової природи присвятили свої праці С.С. Алексєєв, С.М. Братусь, Я.Р. Веберс, О.С. Йоффе, Т.І. Ілларіонова, Я.М. Шевченко, В.Ф. Яковлев та інші. Перераховані науковці здійснили вагомий внесок у розвиток вчення про деліктоздатність у теорії права та цивільстиці. Однак, що стосується досліджень деліктоздатності як правової категорії науки сімейного права, то чомусь їм, на відміну від цивільного права, уваги відводилось значно менше.

З огляду на це, викликає неабиякий науковий інтерес проблема визначення місця деліктоздатності в системі сімейної правосуб'єктності, особливо в частині обґрунтування самостійності вказаної наукової категорії, яка, на наше переконання, знаходиться поза межами як правоздатності, так і дієздатності. Це і є **метою** нашого дослідження.

Існування у юридичній науці такого поняття як деліктоздатність в цілому не заперечується. Походить дана дефініція з лат. *"delictum"* — неправомірна дія; нечесний аморальний вчинок; правопорушення¹. В загальній теорії права поняття "деліктоздатність" розглядається як здатність особи нести відповідальність за вчинене нею правопорушення². Таке визначення деліктоздатності є повним і не потребує уточнення. Тому на його основі можливим є визначення сімейної деліктоздатності як здатності фізичної особи нести відповідальність за вчинене нею сімейне правопорушення.

Категорія деліктоздатності в юридичній науці розглядається в трьох ракурсах: як елемент правоздатності³, як елемент дієздатності⁴ і як самостійний елемент правосуб'єктності⁵. Ми виходимо з того, що сімейна деліктоздатність є самостійним елементом сімейної правосуб'єктності. Розглянемо кожний із запропонованих підходів та спробуємо обґрунтувати самостійність сімейної деліктоздатності як окремого елемента сімейної правосуб'єктності.

На думку С.А. Сулейманової, всупереч домінуючому в юридичній літературі розумінню деліктоздатності як різновиду дієздатності слід визнати, що здатність нести відповідальність за делікт є одним із елементів правоздатності фізичної особи. Даний елемент виникає лише при досягненні чотирнадцятирічного віку⁶. Зазначена позиція є доволі новою і не вписується в традиційне розуміння деліктоздатності як частини дієздатності, однак навряд чи вона в змозі пояснити сутність деліктоздатності. На нашу думку, формування зазначеного підходу базується на широкому розумінні правоздатності як юридичної категорії, що запропоноване С.А. Сулеймановою. Вчена, відстоюючи домінуючість серед елементів правосуб'єктності,

© Ватрас В.А., 2005

* молодший науковий співробітник Подільської лабораторії НДІ приватного права і підприємництва АПРН України, викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Хмельницького університету управління та права

¹ Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. — К.: Юрінком Інтер, 2003. — С. 448.

² Алексєєв С.С. Общая теория социалистического права. — Свердловск: СЮИ, 1964. — Т. II. — С. 71.

³ Сулейманова С.А. Правоспособность граждан (физических лиц) по российскому гражданскому праву: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. — М., 2002. — С. 30.

⁴ Йоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. — С. 55.

⁵ Илларионова Т.И. Структура гражданской правосубъектности // Правовые проблемы гражданской правосубъектности. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 62. / Под ред. О.А. Красавчикова. — Свердловск, УрГУ, 1978. — С. 63-64.

⁶ Сулейманова С.А. Цит. праця. — С. 30.

категорії правоздатності не враховує, що остання є лише здатністю мати суб'єктивні права та обов'язки, і логічно, не в змозі пояснити специфіку особливого роду правовідносин, що складаються при вчиненні особою того чи іншого правопорушення⁷. При визначенні деліктоздатності необхідно враховувати не лише здатність особи мати обов'язки щодо неприпустимості вчинення сімейних правопорушень, але й здатність бути відповідним суб'єктом відповідальності. Виходячи з цього, категорії сімейна дієздатність водночас притаманні риси як правоздатності, так і дієздатності. Наслідком чого є неможливості віднесення деліктоздатності до елементів сімейної правоздатності.

Найбільш поширеною у юридичній науці є теза про деліктоздатність як частину категорії дієздатності. В процесі дослідження проблем цивільно-правової відповідальності О.С. Йоффе прийшов до висновку, що здатність бути суб'єктом відповідальності (деліктоздатність) є видом дієздатності, а не елементом змісту правоздатності⁸. Прийшов до цього висновку і Я.Р. Веберс із застереженням про широке трактування дієздатності і лише щодо цивільного права. На його думку, широке розуміння дієздатності виражається у тому, що вона розглядається як збиральна категорія, що включає в себе і здатність до вчинення правомірних юридичних дій (правочиноздатність), і здатність до відповідальності за правопорушення (деліктоздатність), тобто зазначені дві здатності розцінюються як структурні підрозділи єдиного поняття цивільної дієздатності⁹. Однак автор думки зробив ще одне застереження про наявність певних проблем при конструюванні єдиного, узагальнюючого, збирального поняття дієздатності¹⁰. Сприйнято вказану позицію і українським законодавцем при визначенні поняття цивільної дієздатності у новому ЦК України: "Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність за їх невиконання" (ч. 1 ст. 30 ЦК України)¹¹.

Незважаючи на загальну поширеність та домінування підходу про включення деліктоздатності до структури дієздатності ми не вважаємо, що він претендує на безспірність. По-перше, певні сумніви в процесі подальших досліджень почали з'являтися не лише у його прихильників, а й у самих розробників. По-друге, про що вже йшлося вище, деліктоздатності, поряд із наявністю спільних рис із дієздатністю, властиві і спільні характеристики із правоздатністю. По-третє, специфіка самої дієздатності наводить нас на думку, про наявність низки відмінних властивостей деліктоздатності і від правоздатності, і від дієздатності. Виходячи з цього, спробуємо довести самостійність категорії деліктоздатності у структурі сімейної правосуб'єктності.

Перші сумніви щодо обґрунтованості включення деліктоздатності до елементів дієздатності як не дивно, з'явилися у авторів вказаної позиції. О.С. Йоффе прийшов до висновку, що деліктоздатність мислима лише у нерозривному зв'язку з правоздатністю¹². В подальшому Б.Б. Черепакін остаточно сформулював тезу про те, що деліктоздатність — це нерозривний зв'язок двох елементів — правоздатності і дієздатності¹³. Правильність і теоретичну доцільність цього висновку визнав і Я.Р. Веберс, який також відстоював включення деліктоздатності до складу дієздатності¹⁴.

Виходячи з цього, ми не можемо дійти висновку, що деліктоздатність є елементом дієздатності, оскільки вона: 1) містить спільні риси як дієздатності, так і правоздатності; 2) може

⁷ Нечаева А.М. Правонарушения в сфере личных семейных отношений. — М.: Наука, 1991. — С. 58-62.

⁸ Йоффе О.С. Ответственность по советскому гражданскому праву. — Л.: Изд-во ЛГУ, 1955. — С. 55.

⁹ Веберс Я.Р. Правосубъектность граждан в советском гражданском и семейном праве. — Рига: Зинатне, 1976. — С. 124.

¹⁰ Там само. — С. 126.

¹¹ Див.: Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // ОВУ. — 2003. — № 11. — Ст. 261.

¹² Йоффе О.С. Цит. праця. — С. 55.

¹³ Гражданско-правовая охрана интересов личности. — М., 1969. — С. 44.

¹⁴ Див.: Веберс Я.Р. Цит. праця. — С. 169.

розглядатися лише як поєднання або ж нерозривний зв'язок правоздатності і дієздатності;

3) деліктоздатність має і певні відмінності від правоздатності і дієздатності.

Спільність правоздатності і деліктоздатності полягає у тому, що правоздатність виступає у якості здатності мати певні права та обов'язки. Одним із елементів деліктоздатності також є потенційна здатність нести відповідальність за вчинене правопорушення. Однак, деліктоздатною є особа, яка не лише має потенційну можливість, у нашому випадку, здатність мати обов'язок відповідати за вчинене, але й є реальним суб'єктом відповідальності, тобто в змозі на момент вчинення правопорушення, нести сімейно-правову відповідальність. Ознаки реальності серед елементів правоздатності немає і бути не може. За подібною схемою відмежовується деліктоздатність і дієздатність, при наявності спільної ознаки реальності і відсутності ознаки потенційності. Ще однією спільністю дієздатності і деліктоздатності є наявність у них однакових психологічних передумов — вимога щодо необхідних розумових можливостей у фізичних осіб, розуміння ними значення своїх дій і здатність ними керуватися, оскільки і дієздатність, і деліктоздатність базуються на вольових можливостях особи. Однак із зазначених спільних рис випливає принципова відмінність, яка визначається спрямованістю вольових дій, про що у юридичній науці вже велася мова¹⁵. Коли особа реалізує свою дієздатність, то презюмується, що вона вчиняє правомірні дії. При цьому її воля спрямована на досягнення правомірного результату. Наприклад, особа вступає у шлюб, укладає шлюбний договір, оформляє відносини опікунства тощо. Коли ж особа вчиняє правопорушення, то відповідальність настає в силу закону, і відповідно її воля не спрямована на те, щоб її притягнули до юридичної відповідальності. Як вірно підкреслює Я.Р.Веберс: "Неможливо передбачати, що бажаною метою вчинення правопорушення є створення для себе відповідальності"¹⁶. Дійсно, коли особа, для прикладу, розпочинає ухилятися від сплати аліментів на утримання дитини, то її воля спрямована не на те, щоб до неї застосували санкцію у вигляді нарахування пені, притягнули до кримінальної відповідальності за ухилення від сплати аліментів, а скоріше на те, щоб просто не виконувати свого майнового зобов'язання. Окрім вольового фактору, який відмежовує деліктоздатність від дієздатності, можна згадати ще і про інтелектуальний. При вчиненні правомірних дій і відповідно досягненні правомірного результату більше значення має вольовий фактор, а у сфері деліктоздатності — превалює фактор інтелектуальний.

На підставі вище зазначеного, ми дійшли висновку, що деліктоздатність, незважаючи на наявність певних спільностей із правоздатністю і дієздатністю не може бути елементом ні першої, ні другої. Тому виникає питання: якщо деліктоздатність не є складовою правоздатності і дієздатності, але при цьому входить до структури правосуб'єктності, то де ж її місце у цій структурі? Відповідь, на нашу думку, напрошується сама — деліктоздатність є самостійним елементом сімейної правосуб'єктності, має власну юридичну природу та ознаки, виконує специфічну роль, а найголовніше, — не дублює та не підмінює правоздатність і дієздатність. Тому зосередимося на правовій характеристиці такого самостійного елементу сімейної правосуб'єктності як сімейна деліктоздатність.

Слід зазначити, що відносно невелика кількість дослідників наважувалась відстоювати самостійність деліктоздатності в структурі правосуб'єктності. Що стосується сімейного права, то таких досліджень ми взагалі не зустрічали. У свій час до такого висновку прийшли окремі автори наукового збірника "Правові проблеми цивільної правосуб'єктності" В.Ф. Яковлев, Т.І. Іларіонова, Н.В. Васева¹⁷. Такого висновку дійшов С.М. Братусь. На його думку, з точки

¹⁵ Новицкий И.Б. Сделки. Исковая давность. — М., 1954. — С. 11.

¹⁶ Веберс Я.Р. Цит. праця. — С. 125.

¹⁷ Правовые проблемы гражданской правосубъектности. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 62. / Под ред. О.А. Красавчикова. — Свердловск, УрГУ, 1978.

зору традиційного трактування поняття дієздатності, воно включає в себе також і деліктоздатність, тобто здатність самостійно (або через законного представника, оскільки мова йде про недієздатних) нести відповідальність за протиправні дії. Але при цьому, дієздатність — це насамперед “угодоздатність”, здатність до волевиявлення, спрямованого на досягнення дозволених законом позитивних, а не протиправних результатів. Тому цивільна деліктоздатність повинна бути виділена в самостійний структурний елемент правосуб'єктності, оскільки це юридична здатність нести цивільно-правову відповідальність за вчинене цивільне правопорушення¹⁸. В.Ф. Яковлев, досліджуючи проблеми співвідношення галузевого методу регулювання і цивільної правосуб'єктності зазначав, що більш глибокий аналіз категорії деліктоздатності схиляє до протилежної традиційній точки зору, відповідно до якої деліктоздатність є самостійним елементом структури правосуб'єктності, оскільки правосуб'єктність у сфері відносин, що виникають внаслідок протиправної поведінки, є частиною всієї галузевої правосуб'єктності особи. Тому деліктоздатність слід виділяти в складі правосуб'єктності в іншому аспекті ніж право- і дієздатність, оскільки її специфіка дає їй на це право¹⁹.

Остаточну відповідь на поставлене нами питання про самостійність сімейної деліктоздатності в структурі сімейної правосуб'єктності ми в змозі одержати лише після аналізу її сутності та ознак.

Особливих проблем із дефініцією сімейної деліктоздатності в юридичній науці немає. Тому ще на початку параграфу ми сприйняли загально-правову тенденцію про визначення *сімейної деліктоздатності як здатності фізичної особи нести відповідальність за вчинене нею сімейне правопорушення*. Дана дефініція є загальноприйнятною в теорії держави і права та на рівні окремих галузевих юридичних наук. Однак вартий критики підхід до визначення деліктоздатності як здатності особи до вчинення правопорушень, що пропонувався окремими вченими²⁰. На нашу думку, у запропонована дефініція нами не може бути прийнята. Як вірно зазначає Я.Р. Веберс, правопорушення є не лише порушенням покладених законом на правопорушника обов'язків, а й як порушення суб'єктивних прав потерпілого, внаслідок чого правопорушення може бути вчинено діями такої особи, яка не може бути притягнута до юридичної відповідальності²¹. Виходячи з цього, суб'єкт сімейного права може вчинити сімейне правопорушення і не будучи деліктоздатним. Таким чином, запропонована дефініція не буде у повному обсязі розкривати зміст сімейної деліктоздатності, як правової характеристики особи, що вказує не лише на можливість вчинення правопорушення, а й на реальність притягнення її до юридичної відповідальності.

Сутність сімейної деліктоздатності можна виявити таким чином. Держава, наділяючи осіб різного роду правовими можливостями, залишає за собою чи делегує іншим суб'єктам можливість припинити випадки протиправної поведінки і впливати на правопорушника. Зокрема, наділяючи особу правовим статусом усиновлювача із низкою прав та обов'язків стосовно усиновлених ним дітей, держава в особі спеціально уповноважених органів, може припинити випадки зловживання усиновлювачем його правами та обов'язками і вплинути на нього, шляхом застосування таких негативних наслідків, якими є визнання усиновлення недійсним, скасування усиновлення, позбавлення усиновлювача батьківських прав тощо. Однак така можливість держави не є безмежною, оскільки зумовлюється ступенем волездатності особи, рівнем її самостійності,

¹⁸ Субъекты гражданского права / Под ред. С.Н. Братуся. — М.: Юрид. лит., 1984. — С. 21-22.

¹⁹ Яковлев В.Ф. Отраслевой метод регулирования и гражданская правосубъектность // Правовые проблемы гражданской правосубъектности. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 62. / Под ред. О.А.Красавчикова. — Свердловск, УрГУ, 1978. — С. 37.

²⁰ Братусь С.Н. Субъекты гражданского права. — М.: Госюриздат, 1959. — С. 64.

²¹ Веберс Я.Р. Цит. праця. — С. 124.

загальним обсягом право- і дієздатності. Врахування названих умов слугує найбільш загальною передумовою ефективності впливу на правопорушника. Саме ця межа можливого ефективного впливу на суб'єкта за порушення прав та обов'язків визначених певним обсягом право- і дієздатності, закріплюється у деліктоздатності²². Тому безпосередній зміст сімейної деліктоздатності складають потенційні і реальні можливості особи нести покладені на неї міри відповідальності, передбачені сімейним законодавством. Обсяг деліктоздатності вимірюється сукупністю заходів відповідальності, які можуть бути покладені на суб'єкта сімейних правовідносин. Виходячи з цього, деліктоздатність виділяється із поміж інших елементів сімейної правосуб'єктності, за характером тих обов'язків, які суб'єкт може нести і за способом їх виконання. Сімейна деліктоздатність є негативною стороною сімейної правосуб'єктності особи, в той час як правоздатність і дієздатність — позитивну.

Характерні риси сімейної деліктоздатності:

1. Сімейна деліктоздатність є самостійним елементом сімейної правосуб'єктності, яка виконує власні специфічні завдання, що спрямовані на правову характеристику фізичної особи як самостійного суб'єкта сімейно-правової відповідальності.

2. Сімейна деліктоздатність, незважаючи на окремі спільні риси з сімейною правоздатністю та дієздатністю, має принципові відмінності від останніх, які полягають у відмінності змісту та правового значення інституту деліктоздатності.

3. Сімейна деліктоздатність гармонійно поєднує у собі як здатність особи мати передбачені сімейним законодавством обов'язки і виконувати їх, так і здатність нести сімейно-правову відповідальність за їх невиконання.

4. Окрім потенційної та реальної здатності особи відповідати за вчинене правопорушення, сімейна деліктоздатність базується на психологічних передумовах — вимогах щодо необхідних розумових можливостей у фізичних осіб, розумінні ними значення своїх дій і здатності ними керуватися.

5. Для визнання особи деліктоздатною у сімейному праві необхідна наявність вольового та інтелектуального факторів у сукупності.

6. Сімейна деліктоздатність базується на неправомірних діях, які має намір вчинити чи вчиняє правопорушник у сфері сімейних відносин. Реалізація особою правомірних дій знаходиться поза сферою сімейних деліктних правовідносин.

7. Безпосередній зміст сімейної деліктоздатності складають потенційні і реальні можливості особи нести покладені на неї міри відповідальності, передбачені сімейним законодавством.

8. Обсяг сімейної деліктоздатності вимірюється сукупністю заходів відповідальності, які можуть бути покладені на суб'єкта сімейних правовідносин.

9. Сімейна деліктоздатність є негативною стороною сімейної правосуб'єктності особи.

10. Суб'єкт сімейно-правової відповідальності, що виконує передбачені санкцією обов'язки в диспозитивності та ініціативі, оскільки форми правових приписів у даній ситуації мають владно-імперативний характер.

Досліджуючи правову природу таких елементів сімейної правосуб'єктності як дієздатність і правоздатність ми прийшли до висновку, що останні є ні чим іншим як специфічними суб'єктивними правами особи. Чи можемо ми зробити подібний висновок і стосовно сімейної деліктоздатності. Під суб'єктивним правом розуміються міри можливої та дозволеної поведінки особи. Скоріше за все здатність особи нести передбачену сімейним законодавством відповідальність за вчинене нею правопорушення не може визнаватися суб'єктивним правом, оскільки не

²² *Илларионова Т.И.* Структура гражданской правосубъектности // Правовые проблемы гражданской правосубъектности. Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 62. / Под ред. О.А. Красавчикова. — Свердловск, УрГУ, 1978. — С. 63.

співставляються між собою такі категорії як правопорушення і реалізація можливої і дозволеної поведінки особи, будучи протилежними за змістом. Тому, реалізуючи суб'єктивне право, в тому числі сімейну правоздатність і дієздатність особа здійснює правомірну поведінку, а при реалізації деліктоздатності, особа зазнає негативних наслідків за свою протиправну поведінку. Тому сімейна деліктоздатність за своєю юридичною природою є правовою характеристикою фізичної особи — суб'єкта сімейно-правової відповідальності.

Виходячи з вище зазначеного можна прийти до наступного висновку. Виділення деліктоздатності як самостійного елемента сімейної правосуб'єктності має не лише суто теоретичне, а й практичне значення. Тривалий розвиток юридичної науки в напрямку виділення деліктоздатності у якості складової дієздатності особи не приніс бажаних результатів, а найголовніше, — не вніс ясності у розумінні сутності даної категорії. Відповідно не було вирішено питання про функціональну роль деліктоздатності у науці. Виділення ж сімейної деліктоздатності у якості самостійного елемента правосуб'єктності дозволяє розмежувати принципово відмінні правові можливості особи, і в її рамках дослідити весь обсяг і специфіку заходів відповідальності до конкретної категорії осіб — суб'єктів сімейних правовідносин з урахуванням обсягу їх право- і дієздатності. Крім цього, трьохелементна структура правосуб'єктності дозволяє дослідити кожного конкретного суб'єкта сімейного права у якості потенційного, реального учасника сімейних правовідносин та суб'єкта сімейно-правової відповідальності.

Одержані нами висновки, спрямовують на до подальших наукових досліджень категорії деліктоздатності як самостійної структурної одиниці сімейної правосуб'єктності.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільно-правових дисциплін
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 2 від 7 жовтня 2005 року)*

